

Neiging tot de tekenkunst

'Van zyne jeugd af (hoewel der Latynsche en Fransche taale kundig, en tot de Rechtsgeleerdheid opgevoed zynde,) helde zyne neiging zo krachtig over tot de Teekenkunst, dat hy, al vroeg, van den Heere Cornelis Pronk derzelve beginsels leerde, en vervolgens zich in deeze edele bezigheid dikwyls, met den zelve, naar 't leven oefende, (...)' Theodorus Crajenschot schreef dit in 1751 in het voorwoord van het door hem uitgegeven *De herderszangen en mengeldichten van Abraham de Haen*. Crajenschot kon het weten. Hij was het die op 14 september 1747 aangifte deed van het overlijden van Abraham senior¹ en kende de familie dus goed.

Abraham junior schijnt niet aan zijn rechtenstudie te zijn begonnen, want in het *Album studiosorum* van de Leidse universiteit komt deze koopmanszoon niet voor: '(...) zijn grote lust voor de tekenkunst deed hem hiervan afzien.¹² Het is de vraag of Abraham De Haen Senior er gelukkig mee was dat zijn enige en intelligente zoon, met een goede basisopleiding, ervoor koos om in het veld te gaan tekenen. Tekenend was geen vak dat in tel was en bood weinig perspectief. Maar, zoals Crajenschot het uitdrukt, helde zijn neiging krachtig tot de tekenkunst. Er was dus geen houden aan en Abraham junior ontwikkelde zich tot topografisch tekenaar.

Leerjaren

Op 15-jarige leeftijd maakte hij in 1722 tekeningen van het huis en de kerk te Zuilichem en het kasteel te Wijck bij Duurstede.³ Volgens zijn eigen notities tekende hij op 1 november 1723 in het Rijnland en in Koudekerk en omgeving. In datzelfde jaar tekende hij ook in de buurt van Maarssen⁴. Het ligt voor de hand dat hij in die tijds Smids' *Schatkamer*⁵ als een soort gids gebruikte. Iets anders was er toen ook niet.⁶ De grote 'Woordenboeken'⁷ begonnen pas in 1725 te verschijnen en waren voorlopig nog niet compleet. Door hun omvang waren ze ook minder geschikt om mee op reis te nemen.

Wel compleet en in een handzaam formaat verscheen in 1725 in twee delen Abraham Rademaker's *Kabinet van Nederlandsche Outheden en Gezichten*.⁸ Het boek bevatte maar liefst 300 afbeeldingen van kastelen, kerken en kloosters in Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en het Gelders rivierengebied. Ze waren grotendeels gemaakt naar oude voorbeelden, uit de 16^e en zelfs 15^e eeuw. Maar er was vraag naar deze 'Gedenkstukken der Ouden', zoals Rademaker ze in zijn voorwoord noemt. Als er geen afbeeldingen waren werden ze alsnog getekend: 'Ook zyn 'er verscheydenen onder, waer van geene Tekeningen te vinden waren, naer 't leven getekent, om onze Verzameling daer mede te vergroten.' Maar dat waren er maar een paar.

Het was begin achttiende eeuw. Oudheidkundigen hielden zich bezig met het verzamelen van geschriften en afbeeldingen uit de roemrijke geschiedenis der Nederlanden. Rijke kooplieden legden verzamelingen aan en huurden tekenaars in om uit bestaand materiaal gebouwen over te tekenen of die ter plaatse te gaan schetsen, zoals Rademaker ook deed. Er werd nagetekend uit boeken en boekjes, van schilderijen, landkaarten, medaillons of waar ook maar afbeeldingen op of in stonden. Van auteursrecht had men nog niet gehoord; er werd onbekommerd gekopieerd en opnieuw overgetekend. Als het basismateriaal onduidelijk was moest de kopiist er de rest bij verzinnen. De vraag of de afbeeldingen ook de toenmalige of historische werkelijkheid weergaven werd nauwelijks gesteld. In dit klimaat was Rademaker's *Kabinet* een bestseller en is het geen wonder dat al enkele jaren na de verschijning een heruitgave op de markt kwam, waaraan een uitgebreide tekst was toegevoegd.⁹

In de lijst van circa 200 intekenaars van Rademaker's *Kabinet* uit 1725 staat de naam van de dan 18-jarige Abraham de Haen. Waarschijnlijk heeft hij het boek meegenomen op reis. In zijn aantekeningen in de *Schatkamer* noemt hij het op vier plaatsen.¹⁰ De tekeningen uit De Haen's eerste periode lijken sterk op die van Rademaker,¹¹ die een 'beroemd tekenaar en miniatuurschilder' wordt genoemd.¹² Hij gaf ook les in perspectiefleer. Van Gool zegt daarover: 'beginnende te zien, dat hem de nodige gronden der Doorzichtkunde ontbraken, liet hy [De Haen] zich in dezelve onderwyzen door den schranderen RADEMAKER.'¹³

Kasteleyn meent dat De Haen in het midden van de jaren twintig, evenals Rademaker, voor Beudeker tekende.¹⁴ Christoffel Beudeker, Amsterdams suikerbakker, koopman en psalmdichter, was verzamelaar van munten, kaarten en platen. Hij was eigenaar van de lustplaats Zoelen. Daarover gaf Marten Schagen in 1723 een boek uit waarvoor De Haen een gedicht leverde.¹⁵ Beudeker en De Haen kenden elkaar dus en De Haen heeft meer getekend dan uit zijn aantekeningen blijkt. Zo noemt hij van 1726 alleen het Huis te Warmond driemaal (*Schatkamer*) en Leeuwenburg in Utrecht (*Naem-Lijst*). Van vijf gebouwen in Zuid-Holland of Utrecht deelt hij mee dat hij ze gezien heeft of dat er in dat jaar iets is voorgevallen. Bij Nederblokland schrijft hij: 'Ik bewaare eenen afbeelding van dit huys, ook te vinden in de verzameling van den heere C: Beudeker.' Op zijn minst werden dus met Beudeker tekeningen uitgewisseld.

Heeft De Haen ook voor die andere bekende verzamelaar, Brouërius van Nidek, getekend? In de veilingcatalogus *Schouwburg der Nederlandsche en onderhorige Landschappen* uit 1759, waarin de verzameling van Brouërius van Nidek is opgenomen, komen enkele vroege tekeningen van De Haen voor, n.l. van het huis te Lienden, uit 1724 (p. 39) en van het huis Sterkenborg, voor- en achterkant, uit 1725 (p. 236). Het zijn inderdaad tekeningen van De Haen.

Hij noemt 't huis te Lienden in de *Schatkamer* (nu met als jaartal 1725, tweesins uitgeteekent) en het huis Sterkenborg in de *Naem-Lijst* (in 1725 tweesins uitgeteekent). In de veilingcatalogus van Brouërius zelf, *Atlas der Vereenigde Nederlandsche Provintien*, 1743, worden deze tekeningen niet genoemd, maar er zijn redenen om aan te nemen dat ze wel in diens verzameling opgenomen waren.¹⁶

Hoe zit het met vier tekeningen van het Hof van Borculo uit 1726? Eén er van heeft als onderschrift 'het hoff te Borkeloo 1726', terwijl links onder in de tekening staat: 'A H. ad viv:' [A. de Haen, naar het leven]. Een tekening van een andere zijde is links onder gesigneerd 'A. de Haan 1726'. Verder is er een tekening van nog een andere kant en één van het voorplein, beide zonder onderschrift. Zo te zien zijn deze uit dezelfde tijd en waarschijnlijk van dezelfde maker. Tenslotte is er nog een vijfde tekening, gezien vanaf hetzelfde punt als dat waar 'A. de Haan 1726' op staat. Deze is welhaast zeker ook door De Haan en naar hetzelfde origineel gemaakt. Terwijl de gesigneerde tekening slordig is afgewerkt en het onderste deel achter bosschages schuil gaat, is de andere nauwkeuriger uitgewerkt. Misschien zijn ze met meer of minder fantasie naar een onduidelijk voorbeeld getekend.¹⁷

Het ligt niet voor de hand dat de dan negentienjarige De Haan in 1726 in Borculo was en er niets van in zijn aantekeningen vermeldde. Wellicht heeft hij, evenals Rademaker gewoon was, nagetekend van oudere afbeeldingen of door anderen geleverde schetsen. Jan de Beyer heeft zeventien jaar later twee tekeningen van het Hof te Borculo gemaakt. Het gebouw is hetzelfde, maar de verschillen zijn groot. Hier was nog niet de betrouwbare De Haan die we later kennen. Nader onderzoek naar zijn werkzaamheden in zijn vroege periode is gewenst.¹⁸

Of De Haan een leerling van Rademaker was of alleen maar sterk door hem werd beïnvloed is niet duidelijk. In ieder geval heeft de samenwerking met Rademaker niet lang geduurd. Volgens Gerlagh, Kasteleyn en Otten¹⁹ kwam De Haan naar alle waarschijnlijkheid in de zomer of de herfst van 1728 bij Pronk in de leer. Ze merken op dat De Haen's tekeningen uit de periode 1723-1727, hoe uiteenlopend in stijl ook, één gemeenschappelijk kenmerk hebben: het ontbreken van het bekende systeem van signeren, dateren en aangeven van de plaats, dat zijn latere werk wel laat zien. Ze schrijven verder: 'Tot die tijd signeerde hij meestal rechts- of linksonder in de tekening en zette hij de datering daarachter, als hij dat al deed. Een eventueel onderschrift met plaatsaanduiding was evenmin aan een vaste vorm gebonden. Vanaf 1728 behoorde elke variatie in deze tot het verleden. Net als Pronk tussen 1729 en 1735 plaatste De Haan vanaf 1728 -tenminste waar het tekeningen naar zijn eigen schetsen betrof- zijn signatuur steeds linksonder in de tekening. De signatuur luidde onveranderlijk: 'A. de Haen ad viv: del:'.

'De plaatsing zowel als de toevoeging van de laatste drie woorden wijzen zonder twijfel op de invloed van leermeester Pronk [hoewel die steeds 'del ad viv' schreef]. Die paar letters kenmerken de nieuwe richting in het genre, door portretschilder Pronk ingeslagen. Terwijl self-made man Rademaker, topograaf van de oude stempel, zijn bladen zelfs vaak genoeg niet signeert en nooit aangeeft of hij iets naar het leven heeft getekend dan wel naar ouder voorbeeld heeft gekopieerd (behalve door toevoeging van een dikwijls onbetrouwbaar jaartal), beschouwt Pronk het als een eenzaak nauwkeurig aan te geven op wiens schets naar het leven zijn uitgewerkte tekening is'.

Abraham De Haen was de betekenis hiervan ook gaan zien. In zijn aantekeningen in de *Schatkamer* tekent hij bij het huis Krooneburg, tussen Loenen en Nieuwersluis, aan: ' (...) zo verwerpen wij de afbeelding van Radem: als eene opgesmukte en naar welgevallen van de Fransen schrijver vercierde tekening, gelijk wij ook doen die van 't huis te Lijnden, dat nooit ten minste zo lang de tekenkunde hier te lande omtrent diergelijk voorwerpen zal opgehouden heeft, van zulk een door ons in den jaare 1725, naar 't leven gedaan het onderscheid niet alleen klaar aanwijzen, maar de gaave muuren van dit praalgebouw t gezicht overtuigen van nooit herbouwing onder gaan te hebben.' Hier is ineens een volkomen andere benadering. Niet meer hoe het vroeger was, maar hoe het nu is. Niet meer op gezag van anderen aannemen, maar zelf gaan kijken. Niet meer mooie plaatjes maken, maar de werkelijkheid nauwkeurig weergeven.

De ontwikkeling die De Haen heeft doorgemaakt blijkt ook uit zijn aantekeningen waarin hij vermeldt dat hij gebouwen die hij in zijn beginjaren tekende later nauwkeuriger heeft overgetekend, zoals:

- 'Stoop. ook wel Stopenburg. heb ik in t jaar 1723. gezien en uitgeteekent op den 1s: November.' Later voegt hij toe: '(...) maer op den 25 Mey 1730. naeukeuriger door mij uitgetekend.
- 'Boekenburg: zie onze afbeeldingen 1724 daar af gemaakt. Men noemt ook wel Boekhorstenburg. in den jaer 1734. heb ik dit huis naeukeuriger gezien en afgetekend;'
- Boekhorst bij Noortwykerhout, In de marge: '1724 door my 2 sins afge-beeld.' Op tekstblad 36: 'In den jaere 1734. tekende ik Boekhorst werderom tweemaal zeer naeu keurig af;'
- 'Does is door mij en C:P: op den 25 Mey 1730, tweemaal uitgetekend, gelijk ik eenige / jaeren te voren nog al eenige malen maar niet naer genoeg had gedeaeen.'

Samenwerking Pronk en De Haen.

Hoe Cornelis Pronk (1691-1759) en Abraham de Haen (1707-1748) elkaar hebben leren kennen is niet duidelijk,²⁰ maar de in verband met Soelen genoemde namen geven een aanwijzing. Zo was Claas Bruin een goede bekende van vader en zoon Schoemaker²¹, maar ook van Ludolf Smids en van Christoffel Beudeker, voor wie hij *De Lustplaats Soelen* dichtte. Rademaker maakte hier een tekening voor en De Haen leverde het gedicht. Een belangrijk gegeven is ook dat veel van de genoemden, zoals Marten Schagen, Claas Bruin, Andries Schoemaker en de familie Pronk,

doopsgezind waren en daardoor, hoewel van verschillende richtingen, elkaar kenden.

Uit de opmerking van Crajenschot dat De Haen 'al vroeg, van den Heere Cornelis Pronk derzelve beginsels leerde' zou afgeleid kunnen worden dat ze vóór 1728 en misschien al rond 1723 kennis gemaakt hebben. De zestien jaar oudere Pronk was toen een gezeten burger die als portretschilder goed zijn brood verdiende. De Haen was een begaafde jongeling die kastelen tekende, dichtte en misschien ook nog rechtenstudent was. Er is wel verondersteld dat Pronk door De Haen belangstelling voor het topografisch tekenen heeft gekregen²². Maar als dat zo is zal het zeker enige tijd geduurd hebben voor Pronk als ambulante tekenaar ging werken. Tekenen was toen niet in aanzien. Het werd voornamelijk gedaan om een schets te maken voor een schilderij, maar zelfstandig beoefend behoorde het niet tot de Kunst. Maar juist met zijn topografische tekeningen heeft Pronk naam gemaakt en het heeft hem ook geen windeieren gelegd. Verzamelaars, boekverkopers en uitgevers werden zijn goed betalende afnemers, terwijl hij ook als portretschilder werkzaam bleef.

Ook uit de aantekeningen van De Haen in de *Schatkamer* blijkt niet wanneer de samenwerking begonnen is. Wel schrijft hij soms 'ons' of 'onze', zoals bij Boekenburg: 'onze afbeeldingen 1724 daar af gemaakt' en Kroonenburg aan de Vecht: 'door ons in de jaare 1725 naar 't leven gedaan', maar dat hoeft niet te betekenen dat hij daarmee zichzelf en Pronk bedoelde.²³

De eerste keer dat duidelijk blijkt dat ze samen op reis waren is in 1729 bij Drakenburg, waar De Haen aantekent:

'Ik heb het zelve in Juny 1729 tweemaal. benevens mijn waarden vriend C.P. uitgetekend'

Soortgelijke mededelingen vinden we in 1730 vaker:

'Loenersloot: bezag ik met veel vermaak, neffens mijnen waerden vriend C:P: op den 16 april 1730;'

'Oud-Teilingen: op den 21 Mey 1730. heb ik nevens C.P. dit slot van agteren uitgetekend;'

'Does: is door mij en C:P: op den 25 Mey 1730, tweemaal uitgetekend;'

'Dit huis ten Cijs, hebben Cp. en ik in den Jaere 1730, uitgetekend.'

Toch kenden ze elkaar al eerder, want in 1728 dicht De Haen onder een door Pronk gemaakt portret:

'Dank dan t Penceel van Pronk, dat 's digters weezen toont, // En door zyn eedle Kunst Apolloos Lauw'ren Kroont.'²⁴

Het is moeilijk om uit de vele soms tegenstrijdige gegevens concrete feiten te halen. De Haen was degene die aantekeningen maakte. Daarvan zijn diens handexemplaar van de *Schatkamer* en de *Naem-Lijsten* van Het Stigt, Overijssel en Drenthe bewaard gebleven. Hij geeft aan in welk jaar wie van hen welk gebouw tekende. Helaas noemt hij lang niet alle tekeningen en er komen ook onduidelijkheden of verschrijvingen in voor. Onderstaande cijfers geven daarom niet meer dan een indicatie.

Getekende objecten, door De Haen genoemd in *Schatkamer* en *Naem-Lijst*

	jaar 17..	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	40	---	tot
De Haen	<i>Schatkamer</i>	3 ^a	5 ^c	19	1	16	7	11	10	2		1	4		1	3	83
De Haen	<i>Naem-Lijst</i>	2 ^b		10	1	1		21	4	1	30		1			1	72
		5	5	29	2	17	7	32	14	3	30	1	5		1	4	155
Pronk	<i>Schatkamer</i>			2 ^e			6	3	7	8		1		2		7	36
Pronk	<i>Naem-Lijst</i>		1 ^d				1	5	16	7	22		1			2	55
			1	2			7	8	23	15	22	1	1	2		9	91

^a Poelgeest (Koudekerk/Rijn) 2x, Stoop (of Stopenburg, Hazerswoude), Zwieten (Zoeterwoude)

^b Boelestein (Maarssen), Oudaen, (Breukelen)

^c Boekenburg (Voorhout) ?x, Boekhorst (Noordwijkerhout) 2x, Kalslage (Hof van Alsen, Leiden) 2x, Rolland of Ramp (bij Haarlem), Rijsenburg (Odijk) 2x.

^d Vest een adellijk huis tussen Deventer en Bathmen, door C.P. in den jaere 1724 uitgetekend

^e Rampenbosch (Kennemerland, Bergen) 1x, Oud Teilingen of Lokhorst (bij Warmond) 2x

Wat Pronk betreft valt op dat er een paar tekeningen uit 1724 en 1725 in voorkomen en van de twee volgende jaren geen enkele. Bij Vest in Salland kunnen we aannemen dat het jaartal 1724 fout is. Pronk tekende toen nog geen kastelen, zeker niet in Overijssel. Waarschijnlijk moet het 1727 zijn, toen hij in de omgeving van Deventer tekende. De twee tekeningen uit 1725 hebben we nergens anders gevonden. Misschien tekende Pronk toen al wel, want ook elders worden tekeningen van hem uit dat jaar genoemd,²⁵ maar die gegevens zijn niet altijd betrouwbaar. Hoewel De Haen van 1726 en 1727 geen tekeningen van Pronk noemt, staan in *Het Verheerlijkt Nederland*²⁶ maar liefst 68 prenten van Noord-Holland naar Pronk met als jaartal 1726. Dat jaartal is waarschijnlijk fout en moet 1727 zijn²⁷. In dat jaar maakte Pronk volop topografische tekeningen, maar De Haen noemde ze nog niet.

De conclusie uit dit alles is dat Pronk en De Haen vóór 1729 elkaar wél kenden, maar dat van een nauwe samenwerking tussen hen nog geen sprake was. In dat jaar reizen ze voor het eerst samen door Noord-Holland. Hun

opdrachtgever en medereiziger was Andries Schoemaker (1660-1736), lakenkoopman en amateur-historicus, die toen 69 jaar oud was. Andere reizen met Schoemaker volgden, zoals in mei-juni 1730 door Utrecht en Zuid-Holland. Pronk maakte in juni 1731 met Schoemaker een tekenreis door Gelderland naar Kleefland. Hij was daar in 1721 ook al met vrienden geweest, maar tekende toen niet.²⁸ De Haen ging er in juli 1731 nog eens alleen naar toe²⁹. Blijkbaar in opdracht van Schoemaker, om te tekenen wat er op diens reis met Pronk overgeslagen was. In 1732 volgde een gezamenlijke reis met Schoemaker en anderen door Gelderland, Overijssel en Drente.³⁰ Schoemaker was toen 71 jaar; in het reisgezelschap bevond zich verder zijn huishoudster Geesje Arends. Vaak waren Pronk en De Haen ook alleen op pad of ging Pronk alleen met Schoemaker. De Haen's tekenstijl was inmiddels die van Pronk zo dicht genaderd, dat hun werk op het eerste gezicht moeilijk te onderscheiden is.

Hoe de formele verhouding tussen Pronk en De Haen ook geweest is, zeker is dat er sprake was van een diepgaande vriendschap. Verschillende gedichten die De Haen bij diverse gelegenheden geschreven heeft getuigen er van. Zoals een lang verjaardagsvers van 10 december 1729³¹:

'... Wat wensch ik dan mij Boezemvriend,
Die al wat wenschlyk is verdient,
Zo deugd zich laat beloonen;
Die hebben zoude al wat hy dacht,
Kon ik, door daden hem de kracht
Van myne vriendschap toonen? ...'

Hoe hij Pronk als mens en kunstenaar waardeert blijkt uit een gedicht op de door Pronk getekende gezichten van het kasteel van Buuren, waarin de volgende regels:³²

'Zyn vriendschap weigert lof, schoon hy de kunstpalm strykt;
Maar 'k hoop zyn glorie in myn dichten te doen leeven,
Vermits hy in myn hart al lang met lauwren prykt.'

Op 1 mei 1734 ging Pronk voor de Oost Indische Compagnie werken³³, maar de vriendschap met De Haen bleef bestaan. In 1735, als Pronk de dag tevoren naar Alkmaar is vertrokken, stuurt De Haen hem een brief in dichtvorm³⁴ die als volgt begint:

'Aan den Heere Cornelis Pronk
Dewyl gy zekerlyk begeerig zyt te hooren
Hoe 't met myn' toestand zy, sints gy vertrokken zyt:
Zo dient tot naricht, dat ik, beter dan te vooren,
van 't zorglyk toeval blyf, door 's Hemels gunst, bevryd;
Maar echter met gevoel der pyne in myne leden:
Doch zo niet, of ik kan, gelyk gy hier aan ziet,
Den geest vervrolyken met ligte bezigheden,
Waardoor ik waarlyk veel verkwikkinge geniet.
Wat is een mensch! hoe ras vergaan hem lust en krachten!
Wat word het uurwerk van zyn leven ligt ontsteld!
Wie op zyn sterkte steunt, is zwak, naar myn gedachten.
Wy zyn zo duurzaam als de bloemen op het veld.'

De Haen is ziek en kan slechts lichte bezigheden verrichten. Misschien is dat de reden waarom hij in die tijd niet veel tekende. Een baan als die van Pronk zou hem ook niet liggen, getuige de volgende regels uit dezelfde brief: 'My is (Gods gunst zy dank!) een afkeer aangebooren, (Gy weet het, Hartevriend,) van slaafsche zucht tot goud.'

Pronk schreef niet veel; er is althans niets van hem bewaard gebleven. Zijn vriendschap met De Haen komt daardoor minder tot uiting. Maar hoe hij over De Haen als tekenaar dacht blijkt bij Van Gool, die schrijft dat hij 'door zyn kloek en vaerdig vernuft, zynen Meester niet alleen achterhaelt heeft, maer van zommige Liefhebbers geoordeelt word in 't Kunstperk voorby te hebben gedraeft: gelyk my PRONK zelf verhaelt heeft'.³⁵ Het is wellicht typerend voor Pronk dat hij aan Van Gool vertelt hoe anderen over het werk van zijn leerling oordelen.

Pronk en De Haen hielden er een gezamenlijk archief op na dat door De Haen beheerd werd. Vanaf 1729 vermeldt De Haen in zijn *Naem-Lijsten* dat een tekening 'in onze verzamelingen te vinden' is, of 'in ons tekenkabinet', dat blijkbaar per regio ingedeeld was.³⁶

Andries Schoemaker.

Bij de samenwerking tussen De Haen en Pronk was ook de veel oudere Amsterdamse lakenkoper Andries Schoemaker³⁷ betrokken. Hij was amateur-historicus en mee door zijn aimabele karakter een geziene persoonlijkheid in de kring van oudheidkundigen, tekenaars, dichters en schrijvers in Amsterdam. Aanvankelijk hield hij zich bezig met het verzamelen en beschrijven van penningen. Omstreeks 1725, toen hij 65 jaar was, begon hij met het verzamelen van gegevens en afbeeldingen en het beschrijven en tekenen van steden, dorpen, adellijke en andere gebouwen etc. Het is onvoorstelbaar wat hij in de tien jaren die hem toen nog restten geproduceerd heeft.³⁸

Schoemaker maakte bij de beschrijvingen in zijn manuscripten ook tekeningen, die hij met waterverf inkleurde. Hij deed dat in een onbeholpen stijl, want hij had, zoals hij zelf schrijft 'nooit tekenen geleert'.³⁹ Omdat hij zijn eigen tekeningen niet goed genoeg vond, liet hij ze aanvankelijk door Jacobus Stellingwerf overtekenen. Toen die in 1727 overleed heeft diens weduwe Antonia Houbraken nog een aantal tekeningen gemaakt. Dat hield op toen Schoemaker omstreeks 1727 met Cornelis Pronk en diens leerling Abraham de Haen ging samenwerken. Deze hebben echter nauwelijks in Schoemaker's manuscripten getekend. Dat deed hij zelf, waarbij hij vaak de tekeningen van Pronk en De Haen als voorbeeld gebruikte, maar ook veel naar eigen schetsen of oudere afbeeldingen tekende.

Schoemaker heeft het in zijn manuscripten over 'den deftigen tekenmeester Cornelis Pronk' of een soortgelijke uitdrukking. De Haen wordt minder vaak genoemd en staat als 'liefhebber der tekenkunst' blijkbaar minder in aanzien. Dat geeft de indruk dat er tussen Pronk en De Haen, althans in hun relatie tot Schoemaker, een soort meester - gezelschap verhouding bleef bestaan. Maar beiden hebben in opdracht van Schoemaker getekend. Waarschijnlijk was daarbij meer sprake van losse opdrachten dan van een min of meer vast dienstverband. Er zijn enkele gezamenlijke reizen bekend, waaronder die in de zomer van 1732 door Gelderland naar Drente en Overijssel. Maar dat schijnt de laatste grote opdracht geweest te zijn. Wel bleef Schoemaker in zijn laatste jaren zo nu en dan van de diensten van Pronk of De Haen gebruik maken, ook toen Pronk voor de OIC werkte. Zo stuurde hij nog in 1735 een man uit 'om voor hem sommige zaken landwaarts uit te tekenen, aan wien hij een rijksdaalder daags loon gaf'.⁴⁰

In de beschrijving bij Does lezen we dat Pronk en De Haen samen hetzelfde project tekenden. Dat kwam vaak voor en dikwijls deed ook Schoemaker mee. Volgens Kasteleyn deed Schoemaker het uit historische belangstelling, Pronk allereerst uit hoofde van zijn professie en De Haen waarschijnlijk op grond van beide overwegingen.⁴¹ Pronk en De Haen blijken niet altijd dezelfde aandacht voor de verschillende topografische objecten te hebben. Zo tekent Schoemaker bij Azoelen aan dat het tegenwoordig niet meer is dan een ruig bewassen hoge heuvel, 'naar 't leven getekent door den konstbeminnaar Abraham de Haen de jonge'. Pronk had hier blijkbaar geen belangstelling voor, maar tekent wel moderne buitenplaatsen, waar De Haen weer niet bij is. In dit verband is een aantekening van De Haen in de *Schatkamer* (t.o. p 377) uit 1728 interessant: 'Het tegenwoordige Hof te Wateringe is een nieuwe Lustplaats met een ouderwets gebouw (...) ik heb het niet uijtgetekend omdat het geen regt van heerlijkheid voerd.' Zijn lijst van tekeningen doorkijkend, valt het ook op dat hij, met name in zijn eerste jaren, vooral kastelen of adellijke huizen tekent. Dorpen en kerken vinden we meer bij Pronk. In de *Naem-Lijst* lijkt het dat vooral Pronk de herenhuizen of landhuizen tekende, hoewel er ook enkele op naam van De Haen staan.

De Haen of zijn familie kende de familie Schoemaker al in 1726, want in dat jaar schreef hij een gedicht ter gelegenheid van de zilveren bruiloft van Andries' dochter Johanna, getrouwd met Willem Blaauw.⁴² Veel informatie is er niet uit te halen, maar het blijkt dat De Haen zowel het zilveren bruidspaar als Andries Schoemaker kent:

'Zo zal Heer WILLEMS EN JOHANNÂS roem herleeven
In Zoon, in Dogter, en kinds-kinderen en neeven.
'k Zie hoe Bruids-Vader zig op deezen wensch verheugt,
En als bekleed wort met een nieuw-gebooren vreugt.'

Hoezeer er sprake is van een nauwe samenwerking blijkt uit het feit dat De Haen een gedicht schreef in Schoemaker's manuscript: *Korte Beschryvinge van Het Leven en Daden Der Bisschoppen van Utrecht En Graaven van Holland*.⁴³ '(...) 't Is lang genoeg gezocht, getwyfeld en geschreeven, / Ziet hier een' Leidsman, die zyn heirbaan nimmer mist; / Die, in 't gelei van brief en zeeglen nooit vergist, / De waarheid krachtig staaft, en glasryk doet herleeven. Hier leert gy regt het recht van myter en van zwaard, / Van Bisschop en van Graaf, elk eensgezind van aart, / Om 't zyn' te houden, en door 's anders goed te sterken.'

Het overlijden van Andries Schoemaker beweegt De Haen tot een lang lijkgedicht⁴⁴, dat begint met:
'Dat droevig uur, wâaraan ik steeds in vreeze dacht, / Dat allerûiterste uur van uwe levensdagen, / Genaakt, maar ach!
Te vroeg ! hoewel voorlang verwacht; / 't Verrast ons, schoon wy reeds dien wreeden slag voorzagen.
De Vriendschap, die gy my vergund hebt, eischt my af / Dat ik haar zoetheid by uwe uytvaart weêr herdenke,
Wat lykcpipressen met myn traanen storte op 't graf, / En aan uw' waarden geest dit needrig offer schenke.'

Even verder:

'En ach! die stormbui treft alleen de Maagschap niet: / Al wie de zoetheid van 's Mans vriendschap mogt bevinden, /
Moet siddren, als hy hem ten grave storten ziet, / Die slechts geen Vriend was, maar een Vader zyner Vrinden.'

Schoemaker's activiteiten op historisch-topografisch gebied worden in de volgende strofen gememoreerd:

'De Weetlust hoefde geen gevaaren te ondergaan, / Om uit nieuwsgierigheid ons Neêrland door te reizen; / Zy vond
zich beter op 's Mans Kunstvertrek voldaan, / En zag 'er duizenden van Stad- en Landpaleizen.
De Teekenkunde bood de Aêlôudheid daar de hand, / En maalde steden af, Abdyen en kasteelen, / Die, schoon het lot
des tyds hunn' opstal wierp in 't zand. / In welstand blyven op het veld van haar tafreelen'.⁴⁵

Het Verheerlijkt Nederland.

In 1729 gaf de Amsterdamse uitgever Isaak Tirion het eerste deel van *Hedendaagse Historie of Tegenwoordige staat*

van alle volken uit.⁴⁶ Er staan kaarten en enkele topografische tekeningen in. In deel XIII, Gelderland, 1741, staan drie prenten naar tekeningen van De Haen, volgens de vermelding daterend uit resp. 1732, 1736 en 1739.

Vanaf 1745 verschijnt bij dezelfde uitgever de aanvullende serie *Het Verheerlijkt Nederland of Kabinet van hedendaagsche gezichten*, met etsen naar Corn. Pronk, Abr. de Haen en Pronk's latere leerling Jan de Beijer⁴⁷. Ze zijn vrijwel allemaal gegraveerd door Hendrik Spilman, die een leerling van De Haen was. Tirion deed het anders dan Rademaker, zoals uit het tweede deel van de titel blijkt. In het Voorbericht van de drukker schrijft hij: 'Wy dan ... hebben in onze verscheidene Reizen, welke wy ter naspooringe van deze en gene byzonderheden, door ons Vaderland en omgelegene gewesten, nu en dan genoodzaakt zyn te doen, gelegenheid gehad, om veelen der fraaiste gezichten, door de Kunstenaaren, welke ons ten dien einde vergezelden, te doen aftekenen ... doch behalven deezee, hebben wy ons ook bediend van de zodanigen, welke onze Kunstenaars ... eer wy met hen dit werk aanvingen, uit eigen liefhebberye naauwkeurig, en met alle getrouwheid eigenhandig naar 't leeven afgetekend hadden.'

Van de maar liefst 756 afbeeldingen zijn er 79 naar De Haen. Daarvan zijn er 32 van vóór 1733, dus uit het tijdperk Schoemaker of daarvoor. Uit de jaren 1738-1740 zijn er 39, waarvan 26 uit 1739, verdeeld over Noord- en Zuid-Holland, Noord-Brabant en Zeeland. Bij Pronk valt op dat de meeste van de 257 afbeeldingen naar zijn hand van vóór 1733 òf uit de veertiger jaren stammen. Dat roept de vraag op of De Haen in 1738-1740 al voor Tirion tekende en Pronk dat later en op grotere schaal voorzette. Zekerheid daarover is er niet.

Tekenreizen.

Schoemaker doet in zijn manuscripten van tijd tot tijd mededeling over het tijdstip waarop hij ergens was, wat voor weer het was en wat hij er beleefde. In De Haen's aantekeningen ontbreken zulke bijkomstigheden. Het is al heel wat als hij bij Aldengaerde, bij Dwingelo in Drente, vermeldt dat hij het onder een stormvlaag van hagel en wind heeft uitgetekend.

De reizen werden meestal in het voorjaar of de zomer gehouden en 's winters werden dan de gemaakte schetsen uitgewerkt. De Haen vermeldde op het laatste schutblad van een schetsboekje wat hij op reis aan kleding meenam: een half hemd, een paar lubben [losse geplooide boorden van een mouw], een stropje [soort das], een witte neusdoek, twee bonte neusdoeken en twee paar onderkousen.⁴⁸

Ook over zijn manier van reizen vinden we in De Haen's aantekeningen niets. Uit Schoemaker's geschriften kunnen we daar wel iets over afleiden. Het ligt voor de hand dat De Haen als hij alleen ging, of bijv. met Pronk of Abraham Meiling, de kortere afstanden liep en op de langere van trekschuit of wagen [diligence] gebruik maakte. Als de mogelijkheid zich voordeed reed hij met iemand mee. Wanneer de groep groter was, of als Schoemaker er bij was, werd ook wel een huurrijtuig gebruikt. De reis naar de oostelijke provincies in 1732 ging per 'wagen', een vierwielige karos, getrokken door twee paarden. Een derde paard ging mee als reserve. Dat kon voor allerlei doeleinden ingezet worden en werd ook gebruikt als rijdier om vooruit te rijden om dingen te regelen of om van de route afgelegen objecten te tekenen.⁴⁹

De datumaanduidingen op de bewaard gebleven schetsen, tekeningen of prenten kunnen ons een indruk geven van de reizen die De Haen jaarlijks ondernam. Van 15 - 20% van de afbeeldingen is een volledige datum bekend; bij 20 - 25% is zelfs geen jaartal genoemd. De gegeven datums moeten voorzichtig gehanteerd worden: er komen vergissingen en later gemaakte fouten in voor en het is niet altijd duidelijk of de datum van schetsen of die van de uitwerking bedoeld wordt⁵⁰. Daarbij komt dat het door de vaak nauwe samenwerking van De Haen met Abraham Meiling, Cornelis Pronk en Hendrik Spilman niet altijd mogelijk is om uit te maken wie wat getekend heeft. Als het al mogelijk is om op basis van de beschikbare gegevens tot een redelijke reconstructie van De Haen's reizen te komen, zal dat nog veel onderzoek vragen. Hier volgen slechts enkele voorlopige aantekeningen.⁵¹

Tot 1725 zijn er te weinig tekeningen om van reizen te kunnen spreken. In dat jaar worden Utrecht en Zuid-Holland bezocht, waarbij slechts één keer de maand genoemd wordt: juni. Van 1726 zijn er enkele tekeningen bekend van Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland, waarbij de maanden juli en augustus en één keer een datum: 31 augustus.

1727 geeft meer houvast; er wordt dan vooral in Noord-Holland getekend, op 23, 24 en 31 augustus. In augustus 1728 is vooral Zuid-Holland aan de beurt. 1729 was een vruchtbaar jaar. Er is in West-Friesland en in de omgeving van Den Haag getekend en in juni/juli is, waarschijnlijk via Utrecht en Gelderland, een reis naar Overijssel gemaakt. Van 7 tot 11 augustus werd door Brabant gereisd. In 1730 waren vooral Zuid-Holland en enkele plaatsen in Utrecht het reisdoel. Het meest vruchtbare jaar was volgens onze gegevens 1731, waarvan meer dan 130 tekeningen bekend zijn. In juli van dat jaar viel de al genoemde reis naar Gelderland en het gebied van Kleef maar is er ook, waarschijnlijk daaraan voorafgaand, in Noord- en vooral in Zuid-Holland getekend.

Volgens een schetsboekje in het Rijksprentenkabinet⁵² was De Haen op 10 juni 1732 opnieuw in het gebied van Kleef. De heenreis ging via 't Gooi, met acht schetsen van Weesp tot Loosdrecht. In de omgeving van Kleef werden zes schetsen gemaakt en op de terugreis nog twee in de Betuwe (Tiel en Avezaet bij Buren). Mogelijk heeft Schoemaker de

tekeningen uit het gebied van Kleef gebruikt in het tweede deel van zijn ms. *Beschrijving van het Graafschap en Hertogdom Cleef*, maar dat deel is niet gevonden.

Vanaf 28 juni volgt in hetzelfde schetsboekje de al genoemde 'grote' reis met Schoemaker en Pronk door Gelderland, Overijssel, Friesland en Drente. Het laatste deel daarvan, dat weer door Gelderland gaat, is helaas niet te reconstrueren. De Haen schrijft in zijn *Naem-Lijst* niet over Gelderland en de andere belangrijke bron, *Schoemakers Beschrijving van Gelderland* is in 1943 in Arnhem tijdens de oorlogshandelingen verloren gegaan.⁵³

Als we op zijn eigen aantekeningen afgaan lijkt De Haen na 1732 geen grote reizen meer gemaakt te hebben. Maar hij noemt in zijn notities niet alle tekeningen van zichzelf, Pronk en Meiling en beperkt zich geografisch tot het gebied dat de *Schatkamer* bestrijkt (Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en het Gelders rivierengebied) en in zijn *Naem-Lijsten* behandeld wordt (Utrecht, Overijssel en Drente). Hij heeft echter (waarschijnlijk nog veel) meer getekend. Gevers en Mensema⁵⁴ noemen tekeningen uit Friesland, voornamelijk rond Franeker, en het Groningse Noordwolde, uit 1734, zodat De Haen daar in dat jaar geweest moet zijn. Zoals blijkt uit de reproducties van zijn tekeningen in het *Verheerlijkt Nederland* tekende hij daarna vooral in Zuid-Holland, met een uitschieter in 1739, waarin hij ook Noord-Holland en Noord-Brabant bezoekt. Ongetwijfeld zullen er in andere archieven en in de manuscripten van Andries Schoemaker⁵⁵ nog heel wat gegevens te vinden zijn die het beeld kunnen completeren. Wie neemt die uitdaging aan?

'Onze verzamelingen'

Bij de 'firma Pronk en De Haen' was De Haen de beheerder en administrateur van het 'tekenkabinet'. Pronk, zo schrijft Kasteleyn,⁵⁶ lijkt geen lijsten bijgehouden te hebben van wat, wanneer en met wie hij tekende; dat liet hij graag over aan zijn eerste leerling en boezemvriend Abraham de Haen. Dat klopt met Van Gool, die schrijft dat Pronk op aandrang van zijn vader, die een bekwaam boekhouder was, 'traeg en lusteloos eenen geruimen tyt aen het boekhouden geweest was en ondertusschen geestige tekeningen op papier bracht.'⁵⁷

Al eerder had De Haen zich met catalogiseren bezig gehouden. Het 'Register der Teekeningen (...) van Roeland Rochman', dat voor in zijn exemplaar van de *Schatkamer* is geplakt, moet hij al jong hebben gemaakt. Hij is begonnen bij de kasteeltekeningen een literatuurverwijzing te zetten. Dat is op die plaats weliswaar niet afgemaakt, maar het is duidelijk dat hij steeds documentatie verzamelde, die hij gebruikte ter voorbereiding van zijn reizen en als bouwstof voor zijn geschriften.

Het tekenkabinet wordt in de *Schatkamer* nog niet genoemd. In de *Naem-Lijsten* komen we meermalen tegen dat tekeningen in 'onze verzamelingen', 'ons tekenkabinet' of 'onze beschrijving en afbeelding der adellijke huizen in Overijssel' te vinden zijn. Uit de laatste benaming blijkt dat er niet alleen afbeeldingen, maar ook andere gegevens in werden bewaard. Er worden ook tekeningen van A:M: [A. Meijlingh] en enkele oudere tekeningen in genoemd. Tekeningen van Schoemaker komen er niet in voor.⁵⁸ Opmerkelijk is, dat De Haen maar twee keer een eigen tekening vermeldt.

<i>In onze verzamelingen te vinden:</i>	Rande	--	CPr	Sal	Twikkelo	1730	CPr	Twe			
Günterstein	--	--	Utr	Rechteren	1729	AdH	Sal	Weleveld	1730	CPr	Twe
Ter Meer	--	--	Utr	Vest	1727	CPr	Sal	<i>in ons tekenkabinet:</i>			
Anem	1730	CPr	Sal	Werkeren	1731	CPr	Sal	Hoenloo	1732	CPr	Sal
Averbergen	1732	CPr	Sal	Wingarvelden	1731	CPr	Sal	<i>in ons Overijssels tekenkabinet:</i>			
Boekhorst	1729	AdH	Sal	Windesheim	1731	CPr	Sal	Almeloo	1730	CPr	Twe
Boekhorst	1730	CPr	Sal	Wittenstein	1731	CPr	Sal	<i>onze beschrijving en afbeelding</i>			
Boksbergen	1730	CPr	Sal	Zuidhem	1730	CPr	Sal	<i>der adellijke huizen in Ovijsse:</i>			
Gelder	1734	CPr	Sal	Spijkerbosch	1730	CPr	Sal	Haer	1732	--	Sal
Herpen	1730	CPr	Sal	Bolskamp	1733	AMe	Twe	<i>onder onze afbeeldingen te beoogen:</i>			
Krijtenberg	1729	CPr	Sal	Boekholt	1730	CPr	Twe	Nijenrode	--	--	Utr
Koerhuis	--	AMe	Sal	Oldemole	1730	CPr	Twe				

Andries Schoemaker had zijn eigen uitgebreide archief en wellicht ook een of meer klerken in dienst die hem bij het beheer konden helpen. Tussen Schoemaker en De Haen, maar ook met andere oudheidkundigen, werden regelmatig prenten en tekeningen uitgewisseld. In zijn aantekeningen in de *Schatkamer* vermeldt De Haen drie keer dat hij één of meer afbeeldingen van Schoemaker heeft gekregen. Eén keer geeft dat de indruk dat het al vóór 1726 was.⁵⁹ Ook in de *Naem-Lijst* van *Het Stigt* noemt hij er enkele. Van A.S. [A. Schoemaker] kreeg hij drie door Pronk in 1731 getekende gezichten van Beverwaard, die hij in zijn verzamelingen bracht. Bij Kronenburg aan de Vecht schrijft hij over drie of vier tekeningen van C.J. Visscher die onder hem berusten. Van 't Huis te Laar en van Nederblokland bewaart hij een afbeelding die ook te vinden is in het Kabinet van Cornelis Beudeker.

Verder onderzoek gewenst.

Hoewel over zowel Cornelis Pronk als Abraham de Haen reeds veel is geschreven, zou het gewenst zijn als een samenvattende studie zou verschijnen, zoals dat met hun voorgangers Rochman en Rademaker en Pronk's leerling De Beijer het geval is.⁶⁰ Het zal een veelomvattend karwei worden, omdat hun oeuvre wellicht deels verloren is gegaan en

anderzijds zeer verspreid bewaard wordt. Een ander probleem is dat hun topografisch werk zo sterk verweven is dat tot voor kort het werk van De Haen veelal aan Pronk toegeschreven werd, en omgekeerd. Leonard Kasteleyn heeft in 1996 aan de hand van zes schetsboekjes in het Rijksprentenkabinet geconcludeerd dat de oorspronkelijke toeschrijvingen niet kloppen.⁶¹ Van de vier schetsboekjes die tot dan aan Pronk werden toegeschreven schreef hij er één aan Abraham Meiling en drie aan De Haen toe. Een boekje waarvan men eerst dacht dat het van Spilman was, en sinds 1973 van De Haen en/of Pronk, bleek van De Haen te zijn. Slechts één schetsboekje, oorspronkelijk aan De Haen toegeschreven, bevatte schetsen van Pronk.

Ook over vader en zoon Schoemaker zijn meerdere detailstudies verschenen. Bij de reproductie door MMF op microfilm van de naar provincie ingedeelde 'Atlassen' is ook een lijst van de daarin behandelde objecten gevoegd. Een complete lijst van de gevonden manuscripten en een studie over onderdelen daarvan is op deze website te vinden.⁶² Zowel door de omvang van zijn oeuvre als door zijn moeilijk leesbare schrift zal het echter nauwelijks mogelijk zijn het complete werk van Schoemaker door te lezen.

Een verdere reconstructie van de, al dan niet samen, gemaakte reizen zou ook interessant zijn. Van enkele reizen is een min of meer volledig dagverslag beschikbaar, zoals van Pronk's reizen naar Kleef in 1721⁶³ en 1731⁶⁴ en van de reis van Schoemaker met Pronk en De Haen in 1732.⁶⁵

Otten, die een studie maakte van Schoemaker's reizen door Noord-Holland,⁶⁶ constateerde voor 1726, in welk jaar meer dan honderd tekeningen gemaakt werden, dat het onmogelijk is precies te reconstrueren in welke volgorde en langs welke wegen en trekvaarten gereisd werd. Niettemin moet het mogelijk zijn ook van andere reizen ongeveer de route vast te stellen.

Noten

1. Meegedeeld in L. Kooijmans e.a. (red.), *Pronk met Pen en Penseel*, p. 167, noot 16, GAA, arch. 5005, middel op begraven, dl.96 (aangifte); arch.5001, DTB, dl. 1239, f.105v (begravenis).
2. Kobus, J.C. en W. de Rivecourt, *Biographisch woordenboek van Nederland*, 1886
3. In de topografische atlas van het Historisch Museum Arnhem komen de volgende inventarisnummers voor.
06789 'De kerk van Zuilichem' toegeschr. H P Schouten naar A. de Haen (niet in de kaartenbak)
09964 'Het Huis te Zuilichem', tekening A. de Haen jr. 1722
09965 'De kerk van Zuilichem', tekening van A. de Haen jr. 1722
11407 'De voorburg van het huis te Zuylichem' litho N. van der Waals naar A. de Haen.
De tekening van de laatste prent bevindt zich waarschijnlijk in de collectie Bodel Nijenhuis: 'Hoektoren van de voorburch van het huis Zuylichem', A. de Haen, 1722. In deze collectie komt ook het kasteel te Wijk bij Duurstede, 1722, voor.
4. In zijn aantekeningen in de *Schatkamer* noemt hij bij de huizen Poelgeest (2x) en Stoop de datum 1 November 1723, bij het huis te Zwieten alleen het jaartal. In de *Naamlijst* noteert in 1723 het Huis Boelestein in Maarssen en Oudaen in Breukelen; in de collectie Bodel Nijenhuis komen voor de Ruïne van de abdij te Egmond en het huis Leeuwenhorst te Noordwijk.
5. Lud. Smids, *Schatkamer Der Nederlansche Oudheden, of Woordenboek behelzende Nederlands Steden en Dorpen, Kastelen, Sloten en Heeren Huysen, [etc] versierd met LX Verbeeldingen, van soo gehele als vervallene Heeren Huysen, merendeels geteekend door Roeland Rochman*, Amsterdam 1711.
6. Het door Smids van aantekeningen voorziene reisverslag in dichtvorm van Claas Bruin, *Kleefsche en Zuidhollandsche Arkadia*, 1716, wordt door De Haen niet genoemd en is als reisgids ook minder geschikt.
7. *Toneel der Verenigde Nederlanden*, begonnen door Francois Halma, 2 delen, 1725; *Groot algemeen historisch, geographisch, genealogisch en oordeelkundig woordenboek* door David van Hoogstratenen en Jan Lodewyk Schuer, vervolgd door anderen, 7 dln 1725-1733; *Het algemeen historisch, geographisch en genealogisch woordenboek* door A.G. Luiscius, 8 dln tussen 1724 en 1737; *Kerkelijke historie en outheden der Zeven Vereenigde Provinciën*, auteur Hugo F. van Heussen, 6 delen 1725-1726.
8. Abraham Rademaker, *Kabinet van Nederlandsche Outheden en Gezichten, vervat in 300 konstplaten*, 2 delen, 1725. De bladmaat van het boek is ca. 155 x 200 mm., de etsjes zijn 68 x 107 mm. Er staat een korte tekst in het Nederlands, Frans en Engels onder.
9. Mattheus Brouërius van Nidek en Isaac le Long, *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Outheden En in 300 verscheide printtaferelen vertoont door Abraham Rademaker*, in 6 delen à 50 platen, 1727-1733.
10. Krooneburg aan de Vecht, Liesveld, Maarssen en Vredestein.
11. Zie Leonard Kasteleyn, *Nederland in het licht*, 1998, 10-11
12. Brouërius van Nidek en Isaac le Long, voorwoord in *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Outheden*, 1727.
13. Joh. van Gool, *De nieuwe schouburg der Nederlantsche dichters en dichtersessen (...)*, 1750-51, II, 201
14. L. Kasteleyn, 'Abraham Rademaker en Abraham de Haen' in *Pronk met Pen en Penseel*, 76-78.
15. *De lustplaats Soelen, in dichtmaat uitgebreid door Claas Bruin; Met historische aantekeningen, aanmerkingen en printverbeeldingen*. Het gedicht van Bruin omvat 160 pag.; de titelpagina's en het voorwoord etc. 22 pag. en de bladwyzer 16 pag.
16. De veilingcatalogus van Brouërius van Nidek is na diens dood opgemaakt en er zitten nog al wat onnauwkeurigheden en hiaten in. Willem Henskes kocht in 1743 de hele verzameling. Diens -overigens anonieme- verkoopcatalogus uit 1759, bij zijn leven samengesteld, is nauwkeuriger. Daardoor staan er ook afbeeldingen in die in de *Atlas* van Brouërius waren weggefallen.
17. Historisch Museum Arnhem. (G.M.9166)
'A. de Haen Het Hof te Borculo 1726', tekening met pen en penseel, grijs gewassen, gesigneerd A H ad viv:
Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag: (Top 567, 707, 561):
'A. de Haen 't Hof Borkelo op zij' Gewassen pentekening in sepia, 150 x 240 mm. Geen onderschrift of jaartal, maar waarschijnlijk gelijk met de vorige gemaakt.
'A. de Haen, 1726' Gewassen pentekening in O.I. inkt, 150 x 240 mm. Naam en jaartal staan op de tekening. Er is van dezelfde schets een tweede gewassen pentekening zonder naam of jaartal.
Part. verzameling; in *Jaarboek Achterboek en Liemers* 1983, nr. 6, 39:

- 'den Voorhof v: Borkelo', C. Pronk en/of A. de Haen. Ten onrechte toegeschreven aan A. Rademaker. De tekening doet denken aan Pronk, met name door de figuren, maar de titel is geschreven door De Haen.
18. In het voorjaar van 2006 zal bij uitgeverij Waanders het boek *De kasteeltekeningen van Abraham Rademaker* door W. Beelaerts van Blokland en Ch. Dumas verschijnen. Bij het samenstellen van dit hoofdstuk kon dat nog niet geraadpleegd worden.
 19. *Pronk met Pen en Penseel*, 156.
 20. Bert Gerlach doet een aantal suggesties in *Pronk met Pen en Penseel*, 49 v.e.
 21. Claas Bruin en Andries Schoemaker hadden in 1713 en 1714 en in 1725 samen een reis gemaakt, waarvan Bruin's *Kleefsche en Zuid-Hollandsche Arkadia* uit 1716 en *Noordhollandsche Arkadia* uit 1732 het resultaat waren. In de laatste heeft Gerrit Schoemaker geschiedkundige aantekeningen gemaakt.
 22. O.a. door Gerlach, *Pronk met Pen en Penseel*, 49
 23. Ook bij Suik [Zuidwijk] is geen aanleiding om uit de mededeling 'door mij, en ook door C.P. meermaals uitgetekend' te concluderen dat ze er samen waren. Temeer omdat geen jaartal genoemd wordt.
 24. In: *Hoorns Buiten-singel, in rym beschreven door R. Westerop; met kopere platen versiert*, 1728 De platen waren van Jan Goeree naar tekeningen van Cornelis Pronk en het lofdicht staat onder een door Pronk gemaakt portret van Westerop.
 25. In de *Schouwburg der Nederlandsche en onderhorige landschappen*, veilingcatalogus van 26 maart 1759, komen voor:

't Gasthuis te Wyk te Duurstede getekent door C. Pronk 1718	232	
De Veldpoort te dito 1718 getekent door C. Pronk	233	
de Markt en 't Stadhuis ('s Hertogenbosch) 1723 in prent na C. Pronk	81	
Ruïne van 't afgebr. Klooster te Aelbergen, 1724 met coul. get. door C. Pronk	73	
't huis Rynoort, 1724, getekent door C. Pronk	129	zelfde jaar ook De Haen; niet in aant.
't Zelve (Slot Assumburg) 1725, Capitaal getekend door C. Pronk	143	zelfde jaar De Haen, aant. Schatkamer
de Kerk te dito (Purmerend), 1725, getekent door dito (C. Pronk)	162	De Haen in Schatkamer 5 x Purmerend
de Amsterdamsch Poort te dito, 1725, getekent door dito	162	idem
't Huis Oud Teilingen, nu Lockhorst, 1725, Capitaal getekent, door C. Pronk	127	staat ook in aantekeningen Schatkamer

De hele lijst telt bijna 6.000 topografische afbeeldingen, waarin fouten voorkomen. De jaartallen in bovenstaande selectie moeten dus niet al te serieus genomen worden. Het lijkt er op dat Pronk en De Haen soms verwisseld zijn, wat vaker voorkomt. Overigens staan in deze catalogus t.n.v Pronk in 1726 vrijwel alle prenten uit het Verheerlijkt Nederland.
 26. *Het Verheerlijkt Nederland, of Kabinet van hedendaagsche gezigten van steden, dorpen, sloten, adelyke huizen, (...)* dl. 4 en 6, 1752 en 1754
 27. Zie Kasteleyn in *Pronk met Pen en Penseel*, 82
 28. Op dit moment is niet duidelijk waar het oorspronkelijke reisverslag uit 1721, *Ryse van Pronk & zich bevindt*. Een gedeelte van de reis is beschreven door Friedrich Gorissen in 'Künstlerreise nach Kleve 1721' in *Heimatkalendar für das Klever Land*. Zie ook Gerlach in *Pronk met Pen en Penseel*, 48-49. Het verslag van de reis van Pronk in 1731 is alleen in afschrift bekend en gepubliceerd door S.E. Pronk in *Pronkstukken*, no. 6, december 1974, 144-152.
 29. In het schetsboekje in het Rijksprentenkabinet, nr. BI-1897-387b, staan de tijdens deze reis gemaakte 76 schetsen. Voorzover de volledige datums genoemd zijn was De Haen de 8e juli in Maarssen, de 9^e in Utrecht, de 10^e in Elden (bij Arnhem) en de Over-Betuwe en de 11e in Ubbergen, Zifflich en Kranenburg. Het boekje eindigt met tekeningen in Emmerik op 30 juli. Schoemaker heeft de tekeningen gebruikt voor het in 1943 in Arnhem verbrande manuscript van Gelderland. Drie staan er in de *Beschrijving van het Graafschap en Hertogdom Cleef* deel één. Deel twee, van het buitengebied, is niet teruggevonden.
 30. In *Over de hobbelde bobbelde heide*, 1985, hebben A.J. Gevers en A.J. Mensema deze reis van 1732 gereconstrueerd. Ze begon op 26 juni bij de Eembrug in Baarn en op 9 juli werd het huis Bevervoorde bij Gelselaar getekend. Daarna ging het gezelschap via Borculo, Ruurlo en Roosendaal (bij Arnhem) en door de Betuwe terug naar Amsterdam.
 31. 'Ter verjaaringe van Cornelis Pronk', in *Herderszangen en Mengeldichten van Abraham de Haen*, 1751, 229
 32. *Herderszangen en Mengeldichten*, 163-164; Pronk tekende het kasteel van Buuren in 1728 en 1729.
 33. Zie J de Hullu in *Oud-Holland*, 1883, 50-62. Op 31 augustus 1734 sloten de heren Zeventien een overeenkomst met Monsieur Cornelis Pronk, kunstschilder en tekenmeester woonachtig te Amsterdam (...) om te zullen maken en bezorgen alle teekeningen en modellen (...) van alle zoodanige porceleinen, als men van tijd tot tijd uit Indië zal komen te vorderen met hare koleuren (...); dat hij het gansche jaar door zijn tijd hiermede zal moeten occuperen, en daarvoor genieten een som van twaalfhonderd gulden courant geld alle jaren, zullende zijn aanvang hebben genomen primo Majj dezès jaars 1734 (...) zoolange als d'Edelen Compagnie zal noodig oordelen om hem te employeren.
 34. *Herderszangen en Mengeldichten*, 107-108
 35. Van Gool, II, 201
 36. Over het tekenkabinet meer in de paragraaf 'Verzamelingen'.
 37. Zie over Andries Schoemaker o.a. Jeanine Otten in *Pronk met Pen en Penseel*, 109-126.
 38. Verspreid over verschillende archieven vinden we, afgezien van de eerder gemaakte 16 manuscripten van totaal 46 delen over penningen, maar liefst 40 manuscripten in meer dan 60 delen op historisch-topografisch gebied. De meeste zijn in folio-formaat en bevatten vaak enkele honderden tot meer dan 500 bladen. MMF-publications heeft een groot deel er van in 2000 onder de titel *De historisch-topografische atlas van Andries Schoemaker* op cd-rom en microfiche uitgebracht.
 39. Uit brief aan dochter Johanna: '(als hebbende nooit tekenen geleert)', in *Korte Beschrijving van West-Friesland (...)*, ms, Koninklijke Bibliotheek, 78 C 54.
 40. 'Bezoek van Pieter de la Rue aan Andries Schoemaker', meedeeld door W.S. Unger in *De Zelandia Illustrata*, 1919.
 41. Leonard Kasteleyn in 'Een Pronkende Haen' in *Bulletin van het Rijksmuseum*, jrg. 44, 1966, nr. 2, 97.
 42. *Ter zilveren bruylofte van den heere Willem Blaauw, en mejuffrouwe Johanna Schoemaker (...)*, 1726.
 43. Koninklijke Bibliotheek, 131 C 17. Het gedicht is ook opgenomen *Herderszangen en Mengeldichten*, 194.
 44. *Herderszangen en Mengeldichten*, 336-341.
 45. *Herderszangen en Mengeldichten*, 339.
 46. *Hedendaagse Historie of Tegenwoordige staat van alle volken*, eerst als vertaling van *Modern history, of The present state of all nations*, door Th. Salmon, 1724, en vanaf het elfde deel met de toegevoegde titel *Tegenwoordige staat der Verenigde Nederlanden*.

47. *Het Verheerlykt Nederland, of Kabinet van hedendaagsche gezigten van steden, dorpen, sloten, adelyke huizen, kerken, torens, poorten; ... door vermaarde kunstenaars naar het leven getekend ... Dienende tot opheldering der beschryvinge van den Tegenwoordigen staat der Verenigde Nederlanden.* De 9 delen verschijnen tussen 1745 en 1774.
48. Rijksprentenkabinet, schetsboekje RP-T-1918
49. Gevers en Mensema, 23
50. Tussen schetsen en uitwerken kon soms een flinke tijd zitten. Jeanine Otten wijst op een tekening door De Haen van het Huis te Heemstede in de Atlas van het Gemeentearchief Heemstede, in 1725 naar het leven getekend en in 1738 uitgewerkt, die niet door De Haen in de Schatkamer is genoteerd.
51. Deze cijfers zijn gebaseerd op een uit verschillende bronnen samengestelde lijst, die nog nader bestudeerd en bewerkt moet worden. Voorlopig bevat ze 675 door De Haen gemaakte schetsen of tekeningen, of prenten daarnaar.
52. Schetsboekje BI-1891-3186; de betreffende schetsen zijn door Kasteleyn aan de Haen toegeschreven. Zie noot 56.
53. Vermoedelijke titel: *Beschrijvinge van de Steeden, Dorpen, Adellijke Huizen etc. in Gelderlandt, (...), met fraye teekeningen van Stellingwerff, de Haen en andere*, 2 deelen. Inmiddels is gebleken dat een groot deel van dit manuscript uit verspreide gegevens is te reconstrueren. Daar wordt aan gewerkt.
54. Gevers en Mensema 19; noot 34 en 35: 'tekeningen van De Haen van Dongjum, Tzum, Tzummarum, Dronrijp en Marsum (Heringa State of Poptaslot) in de Topografische Atlas van het Fries Museum te Leeuwarden en van Noordwolde in de verzameling De Grez in het Museum voor Schone Kunsten in Brussel.'
55. De verschillende provinciale atlassen van Andries Schoemaker zijn in 2000 op cd-rom en microfiche samengebracht onder de titel *De Historisch-topografische Atlas van Andries Schoemaker*. In deze site is een overzicht van alle bekende handschriften van vader en zoon Schoemaker opgenomen.
56. *Pronk met Pen en Penseel*, 100
57. Johan van Gool, *De nieuwe schouburg der Nederlantsche kunstschilders en schilderessen*, dl. II, 1751, 193-198
58. Schoemaker werkte zijn schetsen niet in losse tekeningen uit, maar in zijn handschriften.
59. 'Hinderstein geleegeen in het Stigt in Neerlangbroek is / een huis van een vreemde gedaante te zien in een afbeeldinge / mij door den heer S bijgezet [later:] de welke ik agter in den jaare 1726. heb bevonden veel van 't leeven te verschillen'
60. H.W.M. van der Wijck, *De kasteeltekeningen van Roeland Rochman I*, 1989 en W.Th. Kloek, *De kasteeltekeningen van Roeland Rochman II*, 1990.
H.J. Romers, *J. de Beyer, Oeuvre-catalogus*, 1964 en *Achttiende eeuwse gezichten van steden, dorpen en huizen*, waarvan tussen 1987 en 2000 zes delen zijn verschenen.
W. Beelaerts van Blokland en Ch. Dumas, *De kasteeltekeningen van Abraham Rademaker*, 2006.
61. Kasteleyn in 'Een Pronkende Haen' in *Bulletin van het Rijksmuseum*, 1996 nr. 2, 91-119.
62. In het deel *Andries en Gerrit Schoemaker*, de sub-delen 'Overzicht van de handschriften van de Schoemakers' en 'Handschriften van de Schoemakers nader bekeken'.
63. Gedeeltelijk gepubliceerd door Friedrich Gorissen in 'Künstlerreise nach Kleve 1721', in *Heimatkalender für das Klever Land*, 1962, 33-40 en 153
64. S.E. Pronk, 'Cornelis Pronk en zijn reis naar Kleef in Juni 1731' in *Pronkstukken* nr. 6, 1974,
65. Gevers en Mensema, volledige reconstructie van 28 juni - 9 juli.
66. *Pronk met Pen en Penseel*, 117.